Ф95
78

Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту
Кол жазмалар фондусу
Инв. № 141
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмү

XCV
78
95-78

باستىرۋشىدان.

«قيلى زامان» رومانى قازاق ىشىندە بولعان زور وقيا 1916 ىنشى جىلداعى جەتى سۋداعى البان قازاقتارىنىڭ «اق پاتسا» جارلىعىنا قارسى جاساعان كوتەرىلىستىڭ قيمىلىن سۋرەتتەيدى. بۇل وقيا قازاق اراسىندا توڭكەرىستىلدىك ٴمانى بار، تاريقى ماڭىزى زور قوزعالىس. قازاق تاريقىندا 1916 ىنشى جىلدىڭ ورنى بولەك. 1916 ىنشى جىلدىڭ وقياسىندا ۇلت قوزعالىسىنىڭ، ۇلت ىشىندەگى تاپ تارتىستارىنىڭ، باي مەن بولىستىڭ، ٴتىلماش — تورەلەردىڭ، سۇمىرىقتارىنىڭ ۇلتشىل وقىعانداردىڭ جافسى، جامان ىستەگەن ىستەرىنىڭ بارىندە اشىپ جازىۋ دۇرىس سۋرەتتەۋ كەرەك ەدى.

ٴبىراق، جاسىرارى ۇنى جوق، مۇنى جازىپ وتىرعان مۇقتار بىزگە تۇگەل مەن بەرىلگەن، بىزگە ٴتان ادام ەمەس. مۇقتاردىڭ بۇدان بۇرىن جازعاندارىنىڭ كوبى ەسكى سارىن. ول ٴالى كۇنگە دەيىن ەسكىلىكتىڭ جىرىن جىرلاپ جوعىن جوقتاپ ٴجۇر. ول وسى كۇنگە دەيىن «ەسكى قازاق»تى ەسكىلىگىن كوكسەپ جۇرگەن ادام. جاڭا جۇرتشىلىقتان گورى، ٴالىدە بولسادا ەسكىلىكتى ارتىق باعالاپ جۇرگەن جازۋشى. ارينە مۇنداي اتى باسقا، زاتى بولەك، بەتى تەرىس ادامنان تاريقى وقيانى تۇپ تۇگەل ماركس جولى مەن ەڭبەكشىلەر جولى مەن جازىلۋىن كۇتە قويۋدا مۇمكىن نارسە ەمەس.

ٴبىراق جازۋشىنىڭ وزىنشە بۇل الۋمەت وزگەرىستەرىن جوندەپ سۋرەتتەدىم دەپ جازعان رومانى. ٴبىز بۇل رومانىدى باسارداعى ٴوزىمىز كەي ٴبىر كەمشىلىكتەرىن كورسەتىپ تۇزەتتىرگەن بولدىق.

مۇنىڭ ۇستىنە بۇل سىباقتى سۋرەت بەن جازىلعان كوركەم ادەبيەت بىزدە جوقتىڭ قاسىندا.

مىنە وسى جاعدايلاردى وقۋشىلارىمىزدىڭ الدىنا سالىپ كۇن بۇرىن ەسكەرتكىمىز كەلدى.

وقۋشىلار!

وسى جاعدايلاردى ەسكە الىپ بۇل رومانىدى وقىردا سىن كوزى مەن قاراپ تەرىس سۋرەتتەرى تەرىس بەتى بولسا اشىپ ايتىپ سىناپ مىنەپ وقۋلارىڭىز كەرەك. بۇل كىتاپ شىققان سوڭدا دۇرىس سىندارىڭىزدى باسپا ٴسوز ٴجۇزى ارقىلى ٴبىلدىرۋلەرىڭىز ٴجون.

1928 — جىل.
قىزىل وردا.

قازاقستان باسپاسى.

I

بەلگىلى 1916 ىنشى جىلدىڭ جازى ەدى. جاز جاۋىندى، مول سۋلى، قالىڭ شالعىندى قىزىقتى. قالىڭ الباننىڭ ورتەگىندەگى باي، سۋلى جايلاۋلارى: ٴۇش مەركە، دوڭگەلەك ساز، ٴۇش قارقارا، سىرت، لاباس، جايلاۋ كۇندەرىنىڭ جاسىل تورعىن شىمىلدىعى، كوك جىبەك بەسىگى سياقتى. تىرشىلىك: مولدىق، باقىت، بايلىق قىزىعى مەن بۋى اسپانعا شىعىب جاتقان ٴومىر جارمەڭكەسىن كورسەتكەندەي. جاز كۇندەرىنىڭ جاراستىعى مەن قىزىعى قىر بالاسىن ماس قىلعانداي جالىندى، جەلىكتى.

شالقىعان، كورنەكتى مول دۇنيەنىڭ ٴتىرى ٴپىشىندى بەلگىسى سياقتانىب: قارقارا جارمەڭكەسى قايناب جاتقان.

جارمەڭكە اشىلعالى ايدان ارتىق بولسادا قىزۋى مەن جەلىگى ٴالى باسىلىب سولعىنداعان جوق. قايتا، كۇنىنەن كۇنگە ەتەك الىب، ٴورشىب، داۋىرلەب كەلە جاتقان. جارمەڭكە توعىز جولدىڭ تۇيىسكەن جەرى. ٴبىر شەتى: ۇلكەلى ورىس قالالارى بولسا، ەكىنشى جاعى قۇلجا، قاشقار، قيبا، بۇقار، سامارقان، تاشكەن. ٴار-بارىنەن نەشە الۋان قازىنا شۇمەكتەن قۇيعانداي بولىب قارقارا جازىعىنان اقتارىلىب جاتىر. جاۋىن ارتىنان الا تاۋدان اققان سەلدەي بولىب، ساۋدا بۇلى ٴىركىلمەي توگىلىب جاتقان. تالاي سان قوستار مەن كەلگەن: مەڭ-مىڭداعان قويلار قارقارا جازىعىن بىجىناعان اق قۇرتتاي باسقانىنا ٴبىر تالاي زاماندار بولعان.

سونداي قالىڭ قوس-قوس جىلقى، تابىن-تابىن سيىرلاردا البان جايلاۋلارىن وڭدى - سولدى شيىرلاب قاپتاعان. اياسى ازعانا قارقارا جازىعى ٴبىىن تىرەسكەن مالدان بەتى-ٴجۇزىن كورسەتبەيدى. قاپتاي باسقان تۇياقتان قابىرعاسى قايىسىب تۇنشىققانداي. اۋىر كۇرسىنىب ىڭىرانعانداي.

توقتاۋسىز اعىن ەرتەلى-كەش قارلى تاۋدىڭ اراسىنداعى قىرعىزدان، توسكەيدەگى قازاقتان، جارمەڭكە قازانىنا ٴتورت تاراپتىڭ بارلىعىنان شۇمەكتەب قۇيعانداي بولىب مال بالاسىن ٴتىزىب اكەلىب جاتىر.

قالىڭ ۇرىۋدىڭ مول جيىلعان ورتاسى قارقارا. بايلىقتىڭ ۇلى ورىسىنە جەتكەن كەڭ قولتىق، مول قولدى، اڭقاۋ باي ەل: البان، بۇعى. جارمەڭكە، جىل ون ەكى ايدا ٴبىراق بولادى. بولعاندا مولىنان بولادى. 3 - 4 اي بۇل جارمەڭكە بويى اسىب اتىب داۋرەن سۇرەدى. سول كەزدە جىلدىق كەرەگىن البان بالاسى وسى جارمەڭكەدەن كورەب الادى.

ٴوزى باي، ٴوزى كوپ ساۋدا ىستەپ، كوپ كەرەگىن الاتۇن قالىڭ ەل بولعاندىقتان، ساۋدەگەردىڭ ىيسسىل تۇمسىعى بۇل ەلدىڭ ورتاسىن ەرتە كۇننەن تاڭداپ العان.

ورىسكە شىققان قويدىڭ ٴيىسىن سەزىپ، جەلگە قارسى تۇمسىعىن توسەپ، ٴىشىن تارتىپ، جەر تارپىپ، بەت تۇزەپ جوتا - جوتادان قاراۋىل قاراپ، تورىۋىلعا شىققان قاسقىرداي: اش بەيىلدى، جالاڭقايا ساۋدەگەر، بوركەمىكتى، باتپان قۇيرىقتى الباندى بەكەرگە تاڭداعان جوق. ساۋىرسىنان ىاسىپ ٴجۇرىپ: سەمىزى، موممى، ٴتاتتىسى وسى بولاتۇنىن جاقسى بىلگەن. ادەمى تانىعان.

كازىرده قۇمىرسقا نىڭ يلەۋىندەي بولىپ ىدجاپ جىبىر - جىبىر قاعىپ بۇلكىلدەپ، قىزارا ٴبورتىپ، اجارلانىپ كۇننەن كۇنگە قارنىن قامپيتىپ كەلە جاتقان جارمەنكە — سول قازاق دالاسىن تورىۋعا شىققان جايىنداي بولاتۇن. كوگەنگە كىرگەن بورسىقتاي بايلاۋلى باعلانىڭ ماي قۇيرىعىنا تۇمسىعىن تىعىپ، ساۋىرسى بۇلكىلدەپ قانا جىلى جۇمساعىن سورىۋدا بولاتۇن.

باي، موممىن ەلدىڭ مول دەنەسى وبىرداي وبىپ جاتقان قوماعاي ۇرتقا: بويىنداعى ٴتاتتى ٴدامدىسىن ىيگەندەي توسەپ جاتىر. اق شەلەگى تۇسكەندەي اقتارىلىپ، سۇيسىنگەندەي مەكىرىنە ٴتۇسىپ، ٴسۇتتى جەلىنىن كەرگىگە بەرىپ تۇر.

قالاۋىن تاپسا قار جانادى. ٴسۇت العىش كارى بيەشى سيياقتى جاقسى ساۋىنشىنىڭ قولى، سىزداعان ەمشەگىنە جابىسقانىن بەرى قاراي، جايلاۋ جەلىنى: سەمىزى مەن سۇلۋىن، جورعاسى مەن جورتاقىسىن نوقتالاپ، تاڭبالاپ ٴوز قولى مەن اتقارىپ جاتقان.

ساۋدەگەرسوماسى، قازاق دالاسىنا قۇدا ٴتۇسىپ قۇيرىق، باۋىردى اساپ اۋزى قاندانىپ قولى مايلانىپ جوندانىپ تۇر.

ٴسىبىر، تۇركىستان، قاشقار، قىتايدىڭ ۇلى اتىرابىنداعى تالاي - تالاي ۇلكەن قالالاردا: جارقىراعان ۇلكەن ماگازىن، قاتارلانعان مول سوما، شالقىعان قالىڭ بايلىق يەسى بولعان ساۋدەگەر بايلار بولسا - ٴبارىنىڭ بۇل مىرزا قۇيرىقتان اۋىز تيمەگەنى جوق. مول ەمشەكتى ٴبىر سورىپ كەتكەنىنىڭ وزىندەدە، جەردەن التىن تاپقانداي كوپ قازىنانى كۇرەپ اكەتەتۇن.

سوندىقتان، داندەگەن، جەتىسكەن، تۇرتىنشەكتەپ ساۋىۋدىڭ ىابىن بىلە-گەن ساۋدەگەر بۇل كەزدە قارتالانىپ تولىقسىپ بولىپ، ەندى «پالەن باي